

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

Тетяна ТАЇРОВА-ЯКОВЛЄВА

ІВАН
МАЗЕПА

Харків
«ФОЛІО»
2018

ВСТУП

Іван Мазепа — разом з Богданом Хмельницьким — мабуть, найвідоміший діяч України епохи Гетьманщини. При цьому в Росії й на заході про нього знають в основному з поем О. С. Пушкіна і Д. Байрона (боюся, що навіть багато істориків), а в Україні — з купюр гривень. Абсолютно несподівано в XXI столітті Мазепа перетворився на фігуру, яка стала активно використовуватися «патріотами» як у Росії, так і в Україні. При цьому обидві сторони використовують тільки примітивні шаблони «зрадник»

Іоанн Мазепа. Верховний вождь запорозьких козаків. *М. Бернігерот. Гравюра першої половини XVIII ст.*

або «герой», інших фарб, окрім білої й чорної, для Мазепа зазвичай не знаходять, у деталі й подробиці заглиблюються дуже рідко. Дивно, як політичний спектакль з анафемою, влаштований Мазепі Петром I для досягнення абсолютно певних завдань, на триста років укорінився в свідомості більшості російських істориків. Прокляття «зради» — звинувачення, яке сприймалося сучасниками лише як привід для знищення автономії України, прирекло форми аксіоми й незаперечного гріха. І навпаки, Мазепі намагаються приписати ідеї й прагнення, такі як державність, у сучасному значенні цього слова, або євроінтеграцію, які були абсолютно неможливі у кінці XVII — на початку XVIII ст.

Мазепу виривали із складного й суперечливого періоду козацьких воєн, упродовж якого всі гетьмани України, починаючи з Богдана Хмельницького, під впливом

геополітичних і внутрішніх чинників багаторазово міняли політичних союзників, і розглядали його договір з Карлом XII як щось небувале і ганебне.

Нагромадження міфів і штамів настільки щільно оточує фігуру Мазепи, що його негативно оцінювали навіть найвидатніші історики України, котрі прославили у своїх працях епоху Гетьманщини, — Микола Костомаров і Михайло Грушевський.

Правда, обоє вони тільки поверхо-во зверталися до гетьманства Мазепи, не вивчали його серйозно й обмежувалися першим тенденційним враженням без глибокого аналізу джерел.

Проте, Іван Степанович Мазепа — особа настільки видатна й багатогранна, що для його зображення потрібна вся палітра фарб. У його житті було стільки пригод, крутих поворотів, ударів долі й незмінного заступництва фортуни, що будь-яка художня вигадка тьмяніє на цьому фоні. Природжений політик, обдарований полководець і дипломат, людина відважна, честолюбна й цілеспрямована.

Парадокс полягає в тому, що навіть автори, що обезсмертили ім'я Мазепи — Байрон, Рилеєв, Пушкін, Гюго, Словацький, Чайковський — створювали романтичний образ, дуже далекий від істини.

Пам'ятник у Коломаці (Харківська область), на місці обрання Мазепи гетьманом України

вана, — він був уособленням епохи українського духовного відродження й розквіту козацтва. Поет і філософ, прекрасно вихований, казково багатий, з прозорливим та іронічним розумом, він двадцять років успішно лавірував в океані політичної боротьби, залишаючись біля керма України. Як будь-яка видатна особистість, він, зрозуміло, збуджував заздрість і ненависть ворогів. Переживши безліч зрад і доносів, він практично нікому не відкривав свою душу. І лише з небагатьох творів Мазепа, що дійшли до нас, можна вгадати таємного романтика, в серці якого кипіли ретельно приховувані пристрасті та мрії.

Саме такого, істинного Мазепа ми постараємося витягнути з-під мішури міфології, що повиває його, і представити читачеві об'єктивний портрет, вивірені факти — які дозволять вам самим вирішувати: засуджувати або виправдовувати.

Розділ 1

Козацька Україна. Сім'я Мазеп

Люблінська унія 1569 року, що об'єднала Литву і Польщу, набатом відгукнулася в українських землях. Польща — амбітна, сильна, з могутньою армією, честолюбною шляхтою, сталою культурою і власною системою цінностей, — дуже скоро дала зрозуміти, що тихі часи Великого князівства Литовського відійшли в минуле. Традиції Київської Русі, на які спиралася і які цінувала литовська аристократія, рушилися на очах. Замість руської мови — польська, замість православ'я — католицизм. Енергійно вводилося фольварочне господарство, з його жорсткою системою вичавлювання прибутків й каторжними умовами для кріпаків. Нове адміністративне ділення — за польським зразком (воєводства, староства), нові чиновники, нова влада.

З особливою жадібністю польська шляхта дивилася на українські землі — родючі, малонаселені, що межували з Диким полем — величезними територіями, запустілими з часів татаро-монгольського нашествия. Там була принадна перспектива для збагачення, розширення своїх володінь на шкоду інтересам місцевої еліти.

Українські князівські роди, нащадки Рюрика, виявилися нездатними протистояти цьому натиску. Почалися змішані з поляками шлюби, окатоличування. Перспектива стати елітою могутньої Речі Посполитої їх цілком влаштовувала. Абсолютно в іншому положенні була українська шляхта¹. Православна у своїй більшості, розчарована в наслідках Люблінської унії, вона на кожному кроці стикалася з утиском своїх прав, з кепкуванням і зневагою з боку польської влади, а частенько — і з безпосереднім посяганням на свою власність. Поляки сміялися над малограмотними православними попами, над неосвіченими шляхетними русинами, над відсталою армією й господарством. Найобразливіше полягало в тому, що багато що з цього було правдою. Річ Посполита кінця XVI століття була цілком сучасною європейською державою, що чванилась своєю шляхетською демократією, красувалась блискучою латинню, мала армію, що прославилася в Європі, міцними родинними зв'язками при французькому дворі й до того ж користувалася незмінною прихильністю й підтримкою римського папи.

У Ватикані вже бачили реальну перспективу розповсюдити на українські землі вплив католицької церкви, обіцяли польському королеві небесні нагороди за таку благу справу і всіляко мусували плани церковної унії. Майже відразу після Люблінської унії в Україні з'являються єзуїти, які відкривають безкоштовні школи (переважно для дітей шляхти) й активно ведуть свою пропаганду.

«Люблінська унія». Ян Матейко. 1869 р.

Українська шляхта не могла не бачити, що багато православних священників і ченці справді загрузли в лінощах, розпусті, обжерливості та мракобіссі. Напівграмотні й незнайомі з грецькою мовою, вони були дуже слабкі в богослов'ї й абсолютно не могли протистояти витонченим працям своїх католицьких опонентів. Українські шляхтичі стали все частіше віддавати в єзуїтські коледжі своїх дітей, не маючи гідної православної альтернативи й не бажаючи, щоб ті відставали в освіті порівняно зі своїми польськими однолітками. Здавалося, і тут все піде шляхом поступового ополячування й окатоличування.

На початку XVII століття в Україні друкарні були при багатьох православних братствах. Для порівняння, в Москві в цей час існували тільки дві друкарні в Кремлі, що знаходилися під суворим контролем патріарха.

Проте, абсолютно несподівано для католицької церкви й польської шляхти, ефект на україн-

ських землях вийшов протилежний. Одним із кращих учнів єзуїтських колегіумів стає майбутній лідер українського визвольного руху Богдан Хмельницький. Як відповідь на кепкування і докори в богословській безпорадності, в Україні з'являється ціла мережа православних братств, головними дійовими особами яких були українська шляхта і козацтво, що зароджувалося. Православні братства, які створювалися на гроші добровільних пожертвувань, засновували школи, відкривали друкарні, друкували книги. Перша друкарня була створена в Україні в 1573 році у Львові. Потім друкарні з'явилися в Острозі, в Києво-Печерській лаврі й інших місцях.

На Волині виникає знаменитий православний гурток Костянтина Острозького, першочерговим завданням якого стало видання Острозької Біблії на церковнослов'янській мові. Робота острозьких учених була, по суті, історико-філологічними дослідженнями богословського напрямку, спрямованою на виправлення помилок переписувачів. Вони робили текстологічні порівняння, переклади з грецької й коментарі східнохристиянської класики. В Острозі існувала й школа, в якій викладали граматику, арифметику, астрономію, геометрію, музику, риторичку й діалектику, доповнені основами поетики і філософії. Учні паралельно вивчали грецьку, латину й церковнослов'янську. Серед випускників Острозької школи були майбутні київський митрополит Йов Борецький і гетьман Петро Сагайдачний.

Кінець XVI століття стає періодом справжнього українського відродження, часом появи блискучих полемічних праць і богословських трак-

Йов Борецький

Петро
Конашевич-Сагайдачний

татів. Величезна більшість української шляхти бачила саме в православ'ї можливість збереження національної ідентичності й спосіб протистояти польсько-католицькому натиску. Традиція братств перетворювала церкву в Україні в тісну сім'ю, в якій забувалися станові відмінності, спільно вирішувалися матеріальні та інші проблеми. Існувала й традиція обрання вищого духовенства (аж до митрополита) за участю прихожан-мирян, що ще більше об'єднувало православні парафії.

Проте церковна унія 1596 року (відома, як «Берестейська»), досягнута частково завдяки підкупу ряду православних ієрархів, частково завдяки силовому тиску, поставила православну церкву на території Речі Посполитої поза законом. Відбираються церкви, монастирі, виганяються священники. Будь-який опір карається силою. Саме за цих умов стає ясно, що мирним шляхом відстояти свою ідентичність буде неможливо. Починається епоха козацьких воєн, що з'єдналася з українським відродженням по суті й у цілях.

Козацтво в Україні значно відрізнялося від аналогічних явищ на півдні Росії. Правда, починалося воно так само: буйні голови втікали у вільні краї в пошуках свободи, здобичі й пригод. Географічне положення України, своєрідного буфера на шляху турецько-татарської агресії в Річ Посполиту й Московську державу, ще більше сприяло швидкому зростанню козаків. Але були й відмінності. Ідеї державності не були властиві Війську Донському. А саме українське козацтво поклато основу державності під іменем Війська Запорізького або Гетьманщини. В Україні козаками частенько ставали люди родовиті, яким не подобалися порядки в Речі Посполитій, а самі козаки — швидко перетворювалися на політичну опозицію, захисників православ'я і відповідно — національної ідеї.

Ще привабливішим для української шляхти стало козацтво після утворення легальних «реєстрових» полків на службі в польського короля. Така служба відкривала перспективу кар'єрного зростання «серед

Справжнім сплавом української еліти і козацтва стає прославлена Києво-Могилянська академія, перший вищий учбовий заклад у Східній Європі, що дав десятки політичних і духовних лідерів Україні й Росії.

своїх», отримання соціальних і матеріальних пільг і позбавлення від свавілля польської влади. Поступово реєстрові, передусім їхня старшина², починають претендувати на адміністративні функції в районах, відведених їм для життя польським урядом в Україні.

Козацтво стає грізною силою, не зважати на яку в польському уряді вже не могли. Усі повстання проходять під знаком захисту православ'я

і розширення пільг козацтва. На початку XVII століття козаки домагаються офіційного відновлення православ'я в Речі Посполитій, відстоюють від домагань уніатів Києво-Печерську лавру і зводять на посаду митрополита Йова Борецького, а після його смерті — Петра Могили.

Повстання Богдана Хмельницького докорінно міняє усю ситуацію в Речі Посполитій і в Східній Європі. Поляки зазнають нищівної поразки. Вся реальна влада на величезних територіях Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств переходить до рук козацької старшини. Десятки тисяч колишніх кріпаків стають вільними і поповнюють лави козацьких полків. Крим, Туреччина, Москва, Трансильванія, Швеція й інші, зацікавлені в Східній Європі країни, розпочинають переговори з Хмельницьким.

Вже через декілька місяців повстання, військові перемоги оформлюють нове політичне утворення — Гетьманщину. Виникає адміністративна і фінансова системи управління. Створюється зовнішня політика нової держави, формується її еліта.

Роки повстання Хмельницького стають вододілом для української шляхти. Деяка її частина, налякана розмахом повстання, відхрещується від козацьких ідей і стає союзниками поляків. Але дуже багато шляхтичів усією душею приймають ідеї Гетьманщини і стають її лідерами і натхненниками. Виговські, Богун, Кричевський, Гоголь, Гуляницькі, Нечай

Митрополит Петро Могила.
Невідомий художник. XVII ст.

Богдан Хмельницький.
Гравюра В. Гондіуса. 1651 р.